

ARKEOLOGI I NORR 12

ARKEOLOGI I NORR 12

2010

ARKEOLOGI I NORR 12

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för idé-
sambhällsstudier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of
Historical, Philosophical
and Religious studies

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Omslagsbild:

Nolbystenen i Njurunda socken, Medelpad.
Foto Bengt A. Lundberg 1999/Kulturmiljöbild.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå
2010

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i> Förord	v
<i>Thomas B. Larsson</i> Människan och älgen vid Bastuloken. En delundersökt bolplatsvall från neolitikum i Västernorrland	1
<i>Ola George</i> Rösegravar och näringsfång i ny belysning	17
<i>Ove Hemmendorff</i> Långsiktigt hållbara lokaliseringar. Makt, kult och platskontinuitet på Frösön	37
<i>Marta Lindeberg</i> Gravar med järnkittlar i Medelpad och Hälsingland. Högom och de vendeltida järnkittelgravarna	83
<i>Magnus Källström</i> Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning	109
<i>Staffan Mjönes</i> Det uppochnedvända trädet. Vikingar och samer i Överhogdalsbonad III	133
<i>Ingela Bergman</i> Finnar, lappar, renar och bönder. Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter	167
<i>Anders Huggert</i> En nådastötsdolk i senmedeltidens Bygdeå	193
<i>Erwa Ljungdahl</i> En gåtfull fornlämning i jämtlandsfjällen	217

Några av de viktigare platserna respektive områden som omnämns i artiklarna. Efter platsnamnen har berörd författares initialer satts, där: TBL= Thomas B. Larsson; OG= Ola George; OH= Ove Hemmendorff; ML= Marta Lindeberg; MK= Magnus Källström; SM= Staffan Mjönes; IB= Ingela Bergman; AH= Anders Huggert och EL= Ewa Ljungdahl.

Förord

Det är stort tryck på att få publicera sig i *Arkeologi Norr*, vars slummer väcktes igen 2007. Många nya undersökningar och analyser av allehanda slag genomförs och har sin naturliga plats för offentliggörande i denna tidskrift. Föreliggande volym är kanske den mest innehållsrika hittills där bidragen har en tyngdpunkt på första millenniet e. Kr., men sten- och bronsålder har också sin plats i volymen. För att i någon mån underlätta läsningen av artiklarna har jag producerat en kartbild på sidan till vänster där de viktigaste platserna som nämns i de olika artiklarna markerats.

Den för många kända stenåldersboplatsen vid Bastuloken, nära Ramsele i Ångermanland, är en av de mest intressanta fornlämningskomplex vi känner från den tiden. Loken, som är en kolossal form av kallkälla, över 100 meter i diameter, har varken in- eller utflöde, utan får sitt vatten underifrån. Sannolikt var det en mycket attraktiv vattenreservoar för de människor som under stenåldern bosatte sig intill loken. Ett flertal större och mindre boplatzvallar, i norr vanligen kallade skärvstensvallar, ligger vid kanten av den märkliga loken. Någon av dem tycks ha blivit översvämmad av lokens stigande vattennivå. På bottnen av loken, nära den största av skärvstensvallarna, finns uppenbarligen översvämmade rester av träkonstruktioner. Om så är fallet öppnar sig väldiga möjligheter att komma den mjuka materiella kulturen in på livet. Men de små provundersökningar som gjorts i den största skärvstensvallen har också gett fynd av förbluffande stora mängder obrända älgben! Om främst detta men också hur man kanske kan följa älgens genetiska förändringar från stenålder till idag och om GPS-studier av nutida älgars vandringar och eventuella samband med fornlämningar skriver *Thomas B. Larsson* i artikeln ”Människan och älgan vid Bastuloken”.

I artikeln ”Rösegravar och näringsfång” presenterar och diskuterar *Ola George* nya resultat från undersökningar av ett bronsåldersröse (undersökt 1911) och ett järnåldersröse (undersökt 2005) belägna inte särskilt långt från varandra i Härnösandsområdet. Analyserna rör såväl acceleratordateringar som analys av stabila isotoper för att avgöra hurvida de gravlagda individerna under det senaste decenniet av sitt liv, huvudsakligen fått i sig marint eller terrestriskt protein. Och gissa! De

extremt kustbundna brons- och järnåldersrösena och deras bebyggare tycks ha ätit terrestrisk föda! Så, man var alltså bönder? Eller älgjägare? Ja, vi vet inte det eftersom vi fortfarande inte har grepp om de samtida bronsåldersboplatserna. Det är väl egentligen först då vi kan förstå oss på näringsfånget och kanske också gravskicket. Personligen misstänker jag att rösegravarna alls inte är den enda typen av gravar under bronsåldern. Västerbottens Museums fynd av en ytterst oansenlig stensättning från ca 1600 f. Kr., belägen i en sänka på sandmark vid Prästsjödiket utanför Umeå, visar att det sannolikt i nordliga kustområden (och även i inlandet) finns ett från rösena helt avvikande regionalt gravskick som är praktiskt taget omöjligt att inventera fram.

Frösön, belägen i Storsjön i centrala Jämtland, bildar i öster med fastlandet ett ca 300 m brett sund - Östersund - över vilket Gudfasts son Östman, enligt öns runsten från 1000-talet, lät bygga en bro. Denne Östman, som sannolikt inte var norrman(!), kristnade enligt samma runsten också jämtarna. *Ove Hemmendorff* behandlar i sin omfångsrika och viktiga artikel två platser, Mjälle med sin fortifierade järnåldersgård och medeltida kungsgård, och Hov med sina kultplatser, som uppvisar osedvanligt intressanta kontinuiteter. Mjälle med politisk och ekonomisk kontinuitet som centralplats från yngre romartid till och med medeltiden och Hov med bl. a. religiös punktuell kontinuitet från den tidiga asatrons dagar över till den kristna tiden. Hemmendorff visar att dessa båda platser var centra för makt- respektive religionsutövning på ett högre plan än det lokala.

Kittelgravar, vanligen med Vestlandskittlar som behållare för kremerade ben och rester av gravgåvor, är frekventa längs den västnorska kusten och i Medelpad. De dateras vanligen till slutet av romartiden och början av folkvandringstiden. Till denna period, den s.k. kittelgravshorizonten, räknade även jag hög 4 i Högom i Medelpad som innehöll, inte en Vestlandskittel, men väl en järnkittel som behållare. Jag menade att hög nr 4 utgjorde den tidigaste av de fyra storhögarna i en dynastisk storhögsrad, liknande dem i G:a Uppsala och Bertnem i Tröndelag. *Marta Lindeberg* argumenterar väl i sin artikel för en annan synpunkt, nämligen att järnkittelgravarna är mer än ett sekel yngre och en inhemsk variant av det ”vanliga” kittelgravskicket. Hon analyserar skillnaderna och finner, p.g.a. de fåtaliga järnkittelgravarna (4 st), endast tendenser, att bronskittelgravarna saknar vapen (undanta-

get benpilspetsar) och att kitteln är placerad i en liten stenkista, vilket ännu inte påträffats när det gäller järnkittelgravar. Dateringsmässigt anser hon Högom grav 4 vara den äldsta av de kända järnkittelgravarna, men förlägger den utifrån kamfragmenten så pass sent som andra halvan av 500-talet e. Kr. Om slutsatsen är riktig förändrar den helt bilden av hur gravfältet sekvensuellt blivit till. Diskussionen lär fortsätta.

Åsmund Kåresson var sannolikt från Medelpad och Attmartrakten. Den intressanta slutsatsen kommer *Magnus Källström* fram till efter många års runstudier av såväl mellansvenska som nordliga runor. Hans argumentation är mycket övertygande. Därtill uppvisar den mellan-norrländska runtraditionen en egenart med rötter i den tidiga vikingatiden. Artikeln är banbrytande för den mellan-norrländska runforskningen och visar att det i landsdelen i hög grad fanns en ”intellektuell diskurs” och förtydligar att Mellannorrland var väl integrerad i den skandinaviska intellektuella processen.

De sedan länge kända bonaderna från Överhogdal visar även de upp en särdeles intressant aspekt på ”intellektuell diskurs”. Bonaderna och deras innehåll har varit föremål för vitt skilda tolkningar. Efter ett flertal dateringar med modernaste teknik kan nu konstateras att alla de tre tillverkats år 1100 plus-minus några decennier. *Staffan Mjones* ger sig huvudstupa i kast med att föra in nya element i tolkningen av Bonad III. På ett analytiskt spännande sätt ser han såväl samer som germaner i bilden och hittar troliga referenser till en passage i Harald härfagers saga. Erik blodyx blev ju dödligt förälskad i samekvinnan Gunnhild och tillsammans lät de döda hennes båda samiska beundrare. Samma delmotiv återfinns också på den trönderska Rennebubonaden, vilket troligen visar att de berättelser som bl. a. Snorre nedtecknade var en väsentlig del av de vikingatida och tidigmedeltida människornas intellektuella liv.

Norrlandskustens *tabula rasa* kan man med fog påstå att Västerbottens- och Norrbottenskusten är under järnåldern och den tidiga medeltiden. Ändå visar de många gånger obetydliga och i förekommande fall svårtolkade spåren att kustavsnittet varit föremål för en mångfald kulturella influenser. En rik ingång till förståelsen av detta är det som *Ingela Bergman* diskuterar i sin artikel, nämligen de många ortnamnen. Här finns ju ett flertal språkhistoriska element som har avsatt sig i ortnamnen såsom samiska, finska, svenska, m.fl. Ortnamnen resresenterar

ju olika tidsskikt, men är i de flesta fall av avsevärd ålder och kan användas analytiskt när det gäller ett områdes nyttjande, etc. Främst kanske det som innehåller *-lapp-* och *-fimm*. Utifrån rumsliga, ekologiska och kulturella kontexter visar dessa två ortnamnselement inom Pite kommun, en komplex bebyggelsehistoria och bl. a. menar Bergman att de båda etnonymerna avspeglar en ekonomisk differentiering av den samiska befolkningsgruppen. Samer som betecknades ”finnar” är jakt-, fiske- och fångstinriktade, medan samer benämnda ”lappar” sysslade med renskötsel!

Under slutet av 1400- och början av 1500-talet förekom längs norrlandskusten såväl krigsinslag som invigningar av nybyggda stenkyrkor, såsom den i Bygdeå några mil norr om nuvarande Umeå. Därför är det inte helt märkligt att ett professionellt, militärt vapen i form av en nådastötsdolk påträffats i Bygdeå. Invigningar av kyrkor brukade ske av ärkebiskopen och vid slutet av 1400-talet var Jakob Ulvsson ärkebiskop. Det kan mycket väl vara någon i ett sådant följe, man får anta att någon militär enhet eskorterade ärkebiskopen, som lämnat/tappat/glömt dolken i Bygdeå. *Anders Huggert* redogör utförligt och kunnigt om dolkens fyndomständigheter och söker framgångsrikt paralleller inom bl. a. det konsthistoriska fältet.

En deposition av 122 renhorn från unga vajor och fjolårskalvar undersöktes 2008 av *Ena Ljungdahl* i samarbete med Tässåsens sameby. Fällhornen är placerade i en skreva mellan större stenblock som sticker ut i den glesbevuxna risheden. Acceleratordateringar visar att depositionen tillkommit från det sena 1400-talet fram till nutid. Och nutid betyder i detta fall före 1930-talet enligt lokalbefolkningen. Ljungdahl diskuterar innebörden i denna sentida hornedeposition och jämför med liknande från Kr. f. fram till de få kända från senare tider. Sannolikt är depositionerna ett uttryck för ”renlycka”, en livskraftig åskådning som går långt tillbaka i samernas historia; att vörda renen; att tacka för det goda betet; att man kom överens med beteslandet; att önska sig god förflyttning mellan olika betesområden; att förflyttningen över en svår passage ska gå väl; etc. Seglivade strukturer!

Jag tillönskar god och inspirerande läsning av denna volym som är ovanligt innehållsrik på nya resultat och till dels utmanande tolkningar!

Per H Ramqvist